

С. О. Якимчук
асистент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 347.91/.95

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

*Досліджено динаміку розвитку правового регулювання принципу
верховенства права та його впливу на розвиток цивільного
процесуального законодавства, вплив на такий принцип
міжнародного законодавства та тенденції до вдосконалення
вітчизняного законодавства у цій сфері.*

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, верховенство права, Європейський суд з прав людини.

Відповідно до ст. 1 Конституції [1] Україна є правовою державою, тобто державою, що заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, верховенстві права, взаємній відповідальності людини і держави. Обов'язковим атрибутом такої держави є незалежна судова влада, формою здійснення якої є правосуддя, що забезпечує захист та поновлення прав і свобод людини і громадянина

Проблема правового регулювання та правозастосування принципів права є однією із найважливіших у праві. Принципи права визначають головні його ознаки, напрями подальшого розвитку, зміни і вдосконалення. Разом із тим важливого значення набувають дослідження принципів права на галузевому рівні, зокрема у цивільному судочинстві, яке визначає реалізацію приватного права з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, держави та інших суб'єктів.

Більшість принципів цивільного судочинства знайшли своє закріплення у ЦПК України, тобто стали явними принципами права. Серед таких принципів чільне місце посідає принцип верховенства права. Разом із тим, прийняття низки змін до процесуального законодавства потребує нового осмислення вказаного принципу та дослідження специфіки його проявів у цивільному процесуальному законодавстві.

Вивченню проблем принципів права на загальнотеоретичному рівні приділяли увагу такі науковці, як С. С. Алексєєв, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, П. М. Рабінович та ін. У навчальних посібниках та наукових публікаціях А. В. Андрушко, О. В. Гетманцева, В. В. Комаров, О. В. Рожнова, С. Я. Фурси, М. Й. Штефана, М. М. Ясинюка розглядались окремі принципи цивільного судочинства, їх кількісний склад, види, класифікація.

Метою статті є виявлення основних ознак фундаментального принципу цивільного судочинства, що дозволить визначити тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства нашої держави відповідно до демократичних стандартів країн Європейського Союзу.

Забезпечення в Україні верховенства права є однією з найактуальніших та нагальних проблем вітчизняної юриспруденції, яка має не лише теоретичний, але

й практичний характер. Наведене пов'язане в першу чергу з тим, що в Конституції України проголошується, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1). В Україні визнається та діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8). Крім того, на міжнародному рівні вищезазначений принцип визначається в якості фундаментального ідеалу, забезпечувати який зобов'язані держави. Так, наприклад, ст. 3 Статуту Ради Європи проголошує, що кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією [2]. У ст. 6 Договору про Європейський Союз проголошується, що засадничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів: свобода, демократія, панування прав людини та засадничих свобод, верховенства права [3, с. 11; 4, с. 439].

Принцип верховенства права закріплений не лише на конституційному, але й на галузевому рівні, а також на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Так, наприклад, ст. 2 Закону України "Про судоустрій та статус суддів" від 7 липня 2010 р. [5] передбачає, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 47 Закону України "Про судоустрій та статус суддів" проголошується, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. У п. 1 ч. 1 ст. 7 КАС України [6] принцип верховенства права визначений як принцип здійснення правосуддя в адміністративних справах. При цьому в ст. 8 КАС України визначаються його основні положення. Так, вищезазначена норма встановлює, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими соціальними цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини. Звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. Схвалення указом Президента України від 10 травня 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [7] переслідувало мету забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд. Утвердження верховенства права мало забезпечуватися доступністю правосуддя; справедливістю судової процедури; незалежністю, безсторонністю та професіоналізмом суддів; юридичною визначеністю, однаковістю судової практики і відкритістю судових рішень; ефективністю судового захисту.

Слід, однак, відмітити, що, незважаючи на проголошення принципу верховенства права на рівні національного законодавства та визначення його в якості основної мети, на досягнення якої має бути зорієнтована діяльність держави та всіх її органів, основні вимоги цього принципу в повному обсязі та системно не визначені, що не дає можливості однозначно та уніфіковано розуміти вищезазначене явище, а відповідно — й забезпечити його додержання.

Не зупиняючись на дослідженні питань щодо формування ідеї верховенства права, її подальшої трансформації в доктрину та принцип, оскільки вони вже були об'єктами наукових досліджень, а також не ставлячи перед собою завдання проаналізувати всі існуючі точки зору щодо сутності принципу верховенства права, оскільки наведене виходить за межі тематики цієї роботи, вважаємо за необхідне спробувати сформулювати основні положення цього принципу. При цьому,

враховуючи галузеву належність дисертаційного дослідження, видається цілком виправданим це зробити в контексті цивільного процесуального права, тобто сформулювати основні вимоги принципу верховенства права як загальноправового принципу, додержання якого необхідне під час здійснення правосуддя у цивільних справах, відштовхуючись при цьому від загальних вимог цього принципу. Наведена мета обумовлена тим, що такі дослідження не проводилися, що, на наш погляд, є суттєвою та неприпустимою прогалиною у правовій державі, в якій забезпечення захисту та поновлення прав і свобод людини має пріоритетне значення.

Слід відмітити, що у вітчизняній науковій літературі проблеми, пов'язані з визначенням сутності принципу верховенства права, його складових, найбільш глибоко висвітлювалися у працях таких вчених, як С. П. Головатий [8], М. І. Козюбра [9; 10], О. В. Петришин [11; 12], С. П. Погребняк [13; 14], П. М. Рабінович [15; 16], М. В. Цвік [17], С. В. Шевчук [18; 19], хоча існує велика кількість праць інших науковців та практичних діячів на цю тематику.

Незважаючи на постійний інтерес протягом тривалого часу до цієї проблеми, необхідно констатувати, що єдність у розумінні та інтерпретації цього принципу відсутня і, як слушно зазначав С. Шевчук, зміст принципу верховенства права в Україні як у доктрині, так і на практиці залишається остаточно невизначеним [20, с. 112]. Наведене пов'язане з тим, що поняття верховенства права є надзвичайно багатограним і багатоаспектним. У понятті верховенства права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд [9; 10].

За класичним обґрунтуванням принципу верховенства права, зробленим відомим англійським юристом, професором Оксфордського університету Альбертом Бенном Дайсі, його основу складають три положення:

- 1) відсутність державного свавілля;
- 2) підпорядкування кожного звичайному закону, який застосовується звичайними судами;
- 3) загальні норми конституційного права утворюють результат загального права країни [21, с. 212–231].

Іншими словами, як зазначив Р. А. Каламкарян, А. Дайсі вважав, що державна влада не повинна мати широких дискреційних повноважень, що забезпечить відсутність свавілля з її боку; повинна бути дотримана юридична рівність усіх громадян перед законом у межах єдиної, загальної системи юрисдикції; права людини мають забезпечуватися в судовому порядку, що утворює основне, щоб система прав людини не лише декларувалася в конституції, але й існувала в реальному режимі завдяки ефективно діючому механізму судового забезпечення [22, с. 42].

Головатий С., беручи за основу ідею В. Дайсі, визначає юридичний зміст принципу верховенства права таким чином. Так, верховенство права як заперечення свавілля влади лежить в основі доктрини, згідно з якою державну владу слід здійснювати відповідно до права і яка спричиняє два головні юридично вагомі наслідки. По-перше, вона означає, що держава як така, її владні органи і посадові особи мають здійснювати свої повноваження лише на законних підставах, тобто — лише у таких межах, у такий спосіб та у такому обсязі, як це визначено положеннями права. По-друге, ця доктрина вимагає, щоб особі, яка безпосередньо зазнала утисків чи постраждала від держави — її органів чи посадових осіб — було надано можливість звернутися до суду з оскарженням законності дій влади. Крім того, якщо судом буде встановлена (підтверджена) незаконність таких дій, тоді вимагається, щоб до держави — її органів і посадових осіб — було застосовано ефективні санкції. У своєму другому значенні, тобто верховенство права як рівність перед законом, цей принцип передбачає дві неодмінні умови: першою є те, що спори стосовно законності дій влади мають вирішувати незалежні від інших органів влади суди на підставі закону; другою — те, що сам закон має бути безстороннім щодо стосунків між

владою та особою. У своєму третьому значенні верховенство права є вираженням того факту, що конституційне право є не джерелом прав людини, а їхнім наслідком [23, с. 1451–1454, 1481–1484, 1508–1516].

Козюбра М. зазначає, що самостійного значення принцип верховенства права набуває лише тоді, коли право розглядається як явище, яке не створюється апіорним шляхом і не міститься виключно у законах та інших нормативних актах, тобто коли має місце теоретичне і практичне розрізнення права і закону [24, с. 27], коли право розглядається як соціальний феномен, тобто коли воно розглядається як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм. При цьому, він вважає, що принцип верховенства права може досягати свого призначення тоді, коли він пов'язуватиметься не тільки з абстрактною категорією справедливості, а й передусім із невід'ємними, невідчужуваними правами людини, в яких, по суті, реалізується ідея справедливості. Зв'язаність усіх гілок влади фундаментальними, невідчужуваними правами людини є безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права. При цьому принцип верховенства права передбачає не лише визнання основних прав людини, а й обов'язковість їх додержання та забезпечення державою. Звідси випливає, що діяльність як держави загалом, так і її органів, включаючи законодавчий, повинна мати правовий характер. Зазначене положення в позитивній формі фактично формулює ще одну суттєву вимогу принципу верховенства права — вимогу правового закону. Складовими принципу верховенства права є також принцип визначеності та пропорційності. О. Богінч, підтримуючи позицію М. Козюбри, доповнює принцип верховенства права двома новими складовими: по-перше, підпорядкування держави суспільству, тобто визначення пріоритету суспільства над державою та здійснення контролю за діяльністю влади на постійній основі, по-друге, відповідальність держави перед громадянами за порушення їхніх прав [25].

Погребняк С. П., розкриваючи зміст принципу верховенства права, виокремлює два його аспекти: формальний і матеріальний (органічний). З формальної точки зору, верховенство права полягає в тому, що в суспільстві повинні існувати правові норми, яких дотримуються всі суб'єкти, у тому числі й держава. У цьому випадку право обмежує державу самим фактом існування правил і процедур. У свою чергу, індивід знає, як себе поводити та якої поведінки він може очікувати від інших суб'єктів. При цьому формальний аспект верховенства права передбачає такі вимоги:

1) у суспільстві повинно існувати система права як сукупність норм (правил, установлених для нескінченної кількості випадків певного виду і невідомої кількості осіб певної категорії);

2) ці норми повинні бути зрозумілими (чіткими, ясними і несуперечливими). Ця вимога стосується не лише окремих правових норм; вона обумовлює стандарти щодо прозорості (транспарентності всього правового порядку);

3) ці норми права повинні бути доступними (тобто оприлюдненими) і зазвичай, не мати зворотної дії;

4) право має бути розумно стабільним, а правотворчість — послідовною;

5) повинна існувати усталена практика реалізації норм права, яка підтримується гарантією їх однакового застосування [13].

Матеріальний аспект верховенства права полягає в тому, що мають існувати доволі чіткі змістовні стандарти, які визначають суть позитивного права. Таким чином, верховенство права — це панування права певного змісту. У цьому випадку право стримує державу не фактом існування правил і процедур; воно обмежує державу за змістом її юридичних актів. Матеріальний аспект верховенства права передбачає такі вимоги:

1) норми права повинні відповідати стандартам основоположних прав і свобод людини та громадянина;

2) норми права мають відповідати загальним стандартам права, іншим принципам природного права.

Виконання зазначених вимог, забезпечується уявленням про обмеженість впливу держави на зміст права; наявністю чітко викладеного кодексу прав людини; наявністю судової системи, за допомогою якої будуть усуватися відхилення від стандартів прав людини, загальних принципів права та інших стандартів природного права; міжнародними угодами з прав людини; належною процесуальною правовою процедурою; принципами пропорційності; принципом добросовісності; сильною конституційною традицією та відповідною загальнокультурною ситуацією [14, с. 163–177].

Назаренко Є. зазначає, що принцип верховенства права проявляється в сукупності таких дій:

а) реалізація правотворчості, правозастосовної та правоохоронної діяльності лише відповідно до соціального ідеалу справедливості, згідно з яким людина, її права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю;

б) утвердження верховенства конституції в діяльності всіх органів і посадових осіб;

в) забезпечення в законодавстві пріоритетності загальновизнаних норм і принципів міжнародного права;

г) утвердження верховенства правового закону в системі нормативних актів і забезпечення принципу правової законності у процесі правозастосовної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування;

д) формування розвинутої системи захисту прав людини державою, створення професійного неупередженого і доступного для всіх громадян суду [26, с. 89].

Достатньо цікавим, на наш погляд, є визначення принципу верховенства права, запропоноване А. Стрижаком. Так, він зазначає, що вищезазначений принцип необхідно розглядати як правовий, сучасне розуміння якого сформувалося від впливом глобалізаційних, міжнародних та європейський інтеграційних процесів, який за своїм змістом є поєднанням низки критеріїв (вимог), які хоча і різняться за своєю формою нормативно-правового опосередкування у національному законодавстві, проте закликані забезпечувати примат прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, верховенства конституції в системі актів законодавства країни та передбачуваність законів і дій органів державної влади [27].

Слід відмітити, що розкрити зміст принципу верховенства права та виділити його елементи намагалися не лише вчені, але й Верховний суд України та Конституційний Суд України. Так, у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” зазначається, що, виходячи із принципу верховенства права та гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність повинна бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних прав. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 22 Конституції України закріплені в ній права і свободи людини й громадянина не є вичерпними.

Вперше спроба дати визначення принципу верховенства права була зроблена в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15–рп/2004, де вказувалося, що верховенство права — це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом повинні бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним

рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [28]. У подальшому в своїх Рішеннях Конституційний Суд України поступово виділяє такі складові принципи верховенства права:

— принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовчій практиці і неминуче призводить до свавілля [29];

— питання розподілу правосудних повноважень між Верховним Судом України та вищими судами. Визначення стадій судочинства та форм провадження повинні бути підпорядковані гарантіям права кожної людини на справедливий суд. Наявність двох касаційних інстанцій для перевірки рішень спеціалізованих судів не відповідає засадам правової визначеності [30];

— відповідно до принципу правової визначеності обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки [31].

Аналіз наведених вище загальнотеоретичних позицій, а також позиції Верховного Суду України та Конституційного Суду України з цього приводу дає можливість зробити висновок, що сутність принципу верховенства права розуміється ними всіма однаково з більшою чи меншою деталізацією. При цьому основні положення можна звести до такого:

— діяльність держави й відповідно всіх її органів повинна бути спрямована на досягнення ідеалів справедливості, в основі яких лежать фундаментальні права, свободи та інтереси людини, які визнаються найвищою соціальною цінністю;

— органи державної влади мають реалізовувати свої повноваження виключно на підставі законів;

— закони повинні бути правовими, тобто розробленими із врахуванням фундаментальних прав, свобод та інтересів людини і загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, відповідати вимогам ясності, недвозначності, передбачуваності, стабільності, доступності;

— повинна додержуватися юридична рівність всіх перед законом, а також взаємна відповідальність людини та держави;

— права людини повинні забезпечуватися в судовому порядку й, при цьому відправлення правосуддя повинно здійснюватися з додержанням вимог справедливої судової процедури.

Однак, на наш погляд, наведена вище характеристика підлягає доповненню з урахування вимог, сформульованих у рішеннях Європейського суду з прав людини. Необхідність цього обумовлена тим, що, Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод [32] (далі — Конвенція), а в ній верховенство права визначається як частина спадщини європейських держав, які є членами Ради Європи. При цьому Європейський суд з прав людини є єдиним органом, який має юрисдикцію тлумачити Конвенцію. Відповідно до ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 р. [33] суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях виділяє такі вимоги, що є складовими принципами верховенства права: визнання пріоритетності, домінування,

визначальної ролі прав людини в діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності, цього принципу на діяльність усіх без винятку органів держави, зокрема й органів прокуратури; правова впевненість, визначеність положення людини в тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь-якого правового розсуду і спосіб його здійснення повинні бути достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; майже безвиняткова можливість доступу до Суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенні всіх органів держави, безвиняткова обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя; секулярність (світський характер) держави, забезпечення державою в разі застосування смертельної зброї швидкого та ефективного розслідування справи її органами, "... аби підтримувати громадську довіру в дотримання ними верховенства права"; закони повинні змістовно відповідати правам людини, бути доступними людині, достатньо ясними, зрозумілими, передбачуваними [34; 35; 36; 37, с. 1169–1223]. Однак в межах цього дослідження вважаємо за доцільне більш детально зупинитися лише на тих вимогах принципу верховенства права, які можуть стосуватися безпосередньо цивільного судочинства.

По-перше, до таких вимог належить гарантований доступ до правосуддя. Так, у рішенні у справі Гол дер проти Сполученого Королівства зазначалося, що преамбула не включає верховенство права в перелік завдань та цілей Конвенції, а лише вказує на нього як на характерну рису загального духовного спадку держав-членів Ради Європи. Однак Європейський Суд, як і Європейська Комісія, вважають, що було б помилковим вбачати в цьому посиленні "не більш як риторику", що не має інтересу для тлумачення Конвенції. Уряди, що підписали Конвенцію, виходили з глибокої віри у верховенство права. А верховенство права в цивільно-правових справах важко собі уявити без можливості отримати доступ до правосуддя. На підставі наведеного судом було зроблено висновок, що було б неприпустимо, щоб п. 1 ст. 6 Конвенції містив детальний опис процесуальних гарантій, що надаються сторонам в цивільних справах, та не захищав би, в першу чергу, те, що дає можливість практично скористатися такими гарантіями — доступ до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає самого судового розгляду [38].

У подальших своїх рішеннях Європейський Суд зазначив, що право доступу до правосуддя повинно бути не теоретичним або ілюзорним, а здійсненим на практиці [39]. Однак це право не є абсолютним. Воно може підлягати законним обмеженням, тому що право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави, наприклад, це можуть бути передбачені законом строки давності, гарантування приписів щодо видатків, положення стосовно неповнолітніх та душевнохворих. Гарантуючи сторонам право доступу до суду для визначення їхніх "цивільних прав та обов'язків", п. 1 ст. 6 Конвенції залишає державі вільний вибір засобів, що використовуватимуться для досягнення цієї мети, але якщо доступ до суду обмежується силою закону або фактично, Суд розглядатиме, чи не послабило суть права накладене обмеження, зокрема чи переслідувало воно законну мету і чи було розумне співвідношення пропорційності між засобами, що застосовувалися, і метою, яку намагалися досягти [40; 41]. Принципу верховенства права в демократичному суспільстві буде суперечити якщо, наприклад, держава може без обмеження та контролю з боку виконавчих органів Конвенції виключати з юрисдикції судів цілу низку цивільних позовів або надавати імунітет щодо цивільних праводіносин великим групам та категоріям осіб [42]. Крім того, з метою

ефективності права доступу до правосуддя особа повинна мати ясну практичну можливість оскаржити дії, що складають втручання в її право, в тому числі, що стосується процедури використання доступних їй засобів правового захисту [43].

По-друге, з метою забезпечення принципу верховенства права правосуддя повинно здійснюватися з додержанням всіх вимог справедливого судового розгляду, закріплених у п. 1 ст. 6 Конвенції. Так, у згаданому вище рішенні у справі Голдер проти Сполученого Королівства зазначалося, що Конвенція визнає “право на суд”, де право доступу, яке розуміється в якості можливості ініціювати судове провадження у цивільних справах, складає лише один з аспектів. До цього слід додати гарантії п. 1 ст. 6, що стосуються організації та складу суду та до руху процесу [38]. Крім того, в рішенні у справі Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” та Стратіс Андреадіс проти Греції прямо вказувалося, що принцип верховенства права, який гарантується ст. 3 Статуту Європи, знаходить також вираження в ст. 6 Конвенції, положення якої гарантують, зокрема, право на справедливий судовий розгляд і ґрунтовно викладають властиві цьому поняттю істотні гарантії, що застосовуються у кримінальному судочинстві. Відносно спорів про цивільні права та обов’язки Суд сформував в своїй практиці вимоги змагальності та рівності сторін [44]. Однак в межах цієї роботи ми не будемо зупинятися на детальному аналізі кожної вимоги, що включається до права на справедливий судовий розгляд і безпосередньо закріплена в п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки практика Європейського суду з прав людини з цього приводу є достатньо численною й, на наш погляд, це питання є достатньо дослідженим у літературі.

По-третє, принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, втілені в ст. 6 Конвенції, виключають будь-яке втручання законодавця (окрім випадків наявності для цього неспростовних підстав, що випливають із загального інтересу) у процес здійснення правосуддя з метою вплинути на вирішення судом спору, хоча законодавцеві не заборонено приймати нові положення, які мають зворотну силу, для регулювання прав, що виникають на підставі чинних законів [45].

По-четверте, одним зі складових елементів принципу верховенства права є принцип правової певності (визначеності), який вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву [46]. Правова певність (визначеність) передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи. Цей принцип наполягає на тому, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого й обов’язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Перегляд у порядку нагляду не може розглядатися як прихована апеляція, і сама можливість двох поглядів на один предмет не є підставою для повторного розгляду. Відхилення від цього принципу можливе тільки, коли воно спричинено незалежними і непереборними обставинами [47]. Несумісним з принципами верховенства права і правової певності (визначеності) визнається скасування рішення, яке вже набуло статусу остаточного і підлягало виконанню, і повернення справи на новий розгляд по суті до суду I інстанції в результаті протесту, внесеного посадовими особами держави, повноваження яких не обмежені в часі [48]. Крім того, Комітет міністрів Ради Європи в попередній резолюції ResDH (2006) 1 “Про порушення принципу правової визначеності процедурою перегляду справ у порядку нагляду в цивільному судочинстві в Російській Федерації прийняті загальні засади та питання, що залишаються, в світлі постанов Європейського суду з прав людини у справі Рябих (24 липня 2003 р.) та у справі Волкова (5 квітня 2005 р.)”, яка була прийнята 8 лютого 2006 р. на 955-й зустрічі Заступників Міністрів, зазначив, що до порушення

принципу правової певності (визначеності) буде призводити ситуація, коли один і той суд буде діяти послідовно, як дві інстанції по одній справі [49].

По-п'яте, наступною вимогою принципу верховенства права, що чітко виділяється Європейським судом з прав людини, є обов'язковість виконання остаточних судових рішень. Так, у рішенні у справі Хорнсбі проти Греції зазначалося, що Суд знов повторює, що відповідно до його сталої практики п. 1 ст. 6 гарантує кожній людині розгляд судом спорів про його цивільні права та обов'язки; таким чином, реалізується "право на суд", найважливішим аспектом якого є право доступу до правосуддя. Однак це право стало б ілюзорним, якби правова система держави дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове судове рішення залишалось недіючим на шкоду однієї зі сторін. Важко собі уявити, щоб ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі (справедливий, публічний і швидкий розгляд), і водночас не передбачала виконання судових рішень. Право на звернення до суду, гарантоване ст. 6, передбачає практичне виконання остаточних, обов'язкових до виконання судових рішень, які в державах, що поважають принцип верховенства права, не можуть залишатися невиконаними на шкоду стороні у провадженні. Виконання судового рішення не може відстрочуватися на незаконних підставах [50].

По-шосте, на наш погляд, до складових принципу верховенства права потрібно додати також вимоги, які сформульовані в практиці Європейського суду з прав людини щодо поняття "законів", оскільки саме ними встановлюються суди, юрисдикція яких поширюється на цивільні справи, визначаються їх повноваження й порядок здійснення правосуддя. Вихід за межі повноважень, встановлених законами, розцінюється Європейським судом з прав людини як порушення права на справедливий судовий розгляд [51]. При цьому міжнародні суди, в тому числі й Європейський суд з прав людини, під принципом верховенства права розуміють не принцип законності, сформульований у позитивному праві, а скоріш загальний природно-правовий принцип передбачуваності та справедливості нормативних писаних правил [52, с. 110–111]. Так, останній у свої рішеннях виділяє дві основні вимоги, яким мають відповідати закони. По-перше, закон має бути зрозумілим: кожний громадянин відповідно до конкретних обставин повинен орієнтуватися в тому, яка саме правова норма застосовується у конкретному випадку. По-друге, "законом" може вважатися лише правова норма, сформульована настільки чітко, щоб кожний громадянин міг співвіднести з нею свою поведінку: він повинен мати змогу, користуючись у разі потреби допомогою компетентних радників, передбачити у розумних межах, виходячи з конкретних обставин, які наслідки може мати конкретний вчинок. Ці наслідки не можуть бути передбачувані з абсолютною певністю: як показує досвід, цього досягти неможливо. Крім того, хоч і дуже бажано прагнути до абсолютної чіткості викладення норми, це іноді зумовлює її негнучкість, тоді як закон повинен враховувати конкретні обставини [53]. При цьому ретроспективність цивільного законодавства категорично не заборонено нормами Конвенції і може застосовуватися. Тим не менше, коли питання стосується ефективного засобу правового захисту, цей засіб повинен існувати з достатньою мірою певності. У зв'язку з цим Суд дотримується думки, що застосування зворотного в часі цивільного процесуального законодавства порушуватиме принцип юридичної визначеності і буде несумісним з нормами закону, якщо він позбавляє особу доступу до засобів правового захисту, які мали б бути ефективними згідно з положеннями п. 1 ст. 35 Конвенції [54]. Незважаючи на те, що Європейський суд з прав людини виходить з того, що слово "закон" охоплює не лише законодавчі акти, але й неписане право [53], він чітко вказує що постанови пленуму Верховного Суду України, які не мають сили закону і не є обов'язковими до виконання судами і правоохоронними органами [55; 56].

Підводячи підсумок, на наш погляд, можна зробити висновок, що принцип верховенства права в межах цивільного процесуального права передбачає

забезпечення доступу кожної заінтересованої особи до правосуддя з метою захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів з додержанням вимог справедливого судового розгляду, принципу правової визначеності та виконання остаточних судових рішень без втручання законодавця у процес здійснення правосуддя та застосуванням зрозумілого та передбачуваного закону.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 72/1. — Ст. 2598.
2. Статуту Ради Європи від 05.05.1949 р. [Текст] // ОВУ. — 2004. — № 26. — Ст. 1733.
3. Основи права Європейського Союзу : [нормат. матеріали] [Текст] / [за заг. ред. М. В. Буроменського]. — Х. : ФІНН, 2010. — 392 с.
4. Конституційні акти Європейського Союзу [Текст] / [упоряд. Г. Друзенко ; за заг. ред. Т. Качки]. — К. : Юстиніан, 2005. — Ч. 1. — 512 с.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI [Текст] // ВВР. — 2010. — № 41-42, № 43, № 44-45. — Ст. 529.
6. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. № 2747-IV [Текст] // ВВР. — 2005. — № 35-36, № 37. — Ст. 446.
7. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : затв. Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 р. [Текст] // ОВУ. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.
8. Головатий, С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / С. П. Головатий. — К., 2009. — 44 с.
9. Козюбра, М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика [Текст] / М. Козюбра // Українське право. — 2006. — № 1 (19). — С. 15-23.
10. Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 3. — С. 6-18.
11. Петришин, О. Верховенство права як принцип дії права [Текст] / О. Петришин // Українське право. — 2006. — № 1 (19). — С. 49-57.
12. Петришин, О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин [Текст] / О. Петришин // Право України. — 2010. — № 3. — С. 24-35.
13. Погребняк, С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми [Текст] / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 1 (44). — С. 26-36.
14. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : [монограф.] / С. П. Погребняк. — Х. : Право, 2008. — 240 с.
15. Рабінович, П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України [Текст] / П. Рабінович // Українське право. — 2006. — № 1 (19). — С. 210-220.
16. Рабінович, П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) [Текст] / П. Рабінович // Право України. — 2010. — № 3. — С. 19-23.
17. Цвік, М. В. Верховенство права в контексті прав людини [Текст] / М. В. Цвік // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод : матеріали між нар. наук.-практ. конф. : [у 2 ч.]. — Х., 2000. — Ч. 1. — С. 49-53.
18. Шевчук, С. Принцип верховенства права і реалізація державної політики [Текст] / С. Шевчук // Українське право. — 2006. — № 1 (19). — С. 67-71.
19. Шевчук, С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза і співвідношення [Текст] / С. Шевчук // Право України. — 2010. — № 3. — С. 52-61.
20. Шевчук, С. Основи конституційної юриспруденції [Текст] / С. Шевчук. — Х. : Консум, 2002. — 243 с.
21. Дайси, А. В. Основы государственного права Англии [Текст] / А. В. Дайси. — М. : Книга по Требованию, 2011. — 688 с.
22. Каламкарян, Р. А. Всеобщая декларация прав человека. Место, роль и значение в миропорядке на основе верховенства права — rule of law [Текст] / Р. А. Каламкарян // Государство и право. — 2010. — № 6. — С. 41-48.
23. Головатий, С. Верховенство права [Текст] : [монограф.] [у 3 кн.] / С. Головатий. — К. : Фенікс, 2006. — Кн. 3: Український досвід. — 1747 с.

24. *Козюбра, М. І.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція [Текст] / М. І. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 24–32.
25. *Богінч, О.* Реалізація принципу верховенства права у сучасній Україні [Текст] / О. Богінч // Право України. — 2009. — № 5. — С. 100–101.
26. *Назаренко, Є. В.* Державно-правова реформа — шлях до правового прогресу [Текст] / Є. В. Назаренко // Державно-правова реформа в Україні. — К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. — С. 87–91.
27. *Стрижак, А.* Верховенство право і конституційне судочинство в Україні [Текст] / А. Стрижак // Право України. — 2010. — № 3. — С. 62–72.
28. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа при призначення судом більш м'якого покарання) : Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15–рп/2004 [Текст] // ОВУ. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.
29. У справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки руху) : Рішення Конституційного Суду України від 22.12.2010 р. № 23–рп/2010 р. [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 52. — Ст. 1746.
30. У справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів “найвищий судовий орган”, “вищий судовий орган”, “касаційне оскарження”, які містяться у статтях 125, 129 Конституції України : Рішення Конституційного Суду України від 11.03.2010 р. № 8–рп/2010 [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 21. — Ст. 882.
31. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України “Про міліцію” : Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 29.06.2010 р. № 17–рп/2010 р. [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 52. — Ст. 1746.
32. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.97 р. № 475/97-ВР [Текст] // ОВУ. — 1998. — № 13. — Ст. 270.
33. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV [Текст] // ОВУ. — 2006. — № 12. — Ст. 792.
34. *Рабінович, П.* Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 2(45). — С. 8–10.
35. *Загребельський, В.* Поняття права в практиці Європейського суду з прав людини [Текст] / В. Загребельський // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 154–159.
36. *Воронюк, Л. І.* Реалізація принципу верховенства права [Текст] / Л. І. Воронюк // Незалежний суд — гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина : матеріали. Всеукр. наук.-практ. конференції, 30 травня 2009 р. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — С. 223–224.
37. *Головатий, С.* Верховенство права [Текст] : [монограф.] [у 3 кн.] / С. Головатий. — К. : Фенікс, 2006. — Кн. 2. Від доктрини — до принципу. — 1276 с.
38. Решение по делу Голдер против Объединенного Королевства [Текст] // Европейский суд по правам человека: избранные решения [в 2-х т.] / [председ. редкол. В. А. Туманов]. — М. : Норма, 2001. — Т. 1. — С. 39–80.
39. Решение по делу Эйри против Ирландии [Текст] // Европейский суд по правам человека: избранные решения [в 2-х т.] / [председ. редкол. В. А. Туманов]. — М. : Норма, 2001. — Т. 1. — С. 271–287.
40. Рішення у справі Джеймс та інші проти Сполученого Королівства [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 4 (26). — С. 24–64.
41. Рішення у справі Креуз проти Польщі [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 6 (28). — С. 26–45.
42. Рішення у справі Фогарті проти Сполученого Королівства [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 6 (28). — С. 46–59.

43. Рішення у справі Коловангіна проти Російської Федерації [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 6 (28). — С. 60–69.
44. Рішення у справі Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” та Стратіс Андреадіс проти Греції [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 5 (27). — С. 47–58.
45. Рішення у справі Агудімос та судноплавна компанія “Сефаллоніанскай” проти Греції [Текст] // Вісник Верховного Суду України (вкладка). — 2001. — № 5 (27). — С. 39–46.
46. Рішення у справі Брумераску проти Румунії [Текст] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2000. — № 4. — С. 23–48.
47. Рішення у справі Науменко проти України від 09.11.2004 р. № 41984/98 [Текст] // ОВУ. — 2005. — № 21. — Ст. 1183.
48. Рішення у справі Тімотієвич проти України від 08.11.2005 р. № 63158/00 [Текст] // ОВУ. — 2006. — № 8. — Ст. 494.
49. Interim Resolution ResDH(2006)1 concerning the violations of the principle of legal certainty through the supervisory review procedure (“nadzor”) in civil proceedings in the Russian Federation — general measures adopted and outstanding issues Judgments of the European Court in the cases of RYABUKH (24 July 2003) and VOLKOVA (5 April 2005) (adopted by the Committee of Ministers on 8 February 2006, at the 955th meeting of the Ministers’ Deputies) // COLLECTION OF INTERIM RESOLUTIONS 1988–2008 (by country), Document prepared by the Department for the execution of judgments of the European Court of Human Rights. — Н/Exec(2008)1 [13 October 2008]. — p. 133–136 [Electronic resource] Council of Europe. — URL : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Source/Documents/IntRes2008_en.pdf.
50. Решение по делу Хорнсби против Греции [Текст] // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. — М. : Норма, 2000. — Т. 2. — С. 428–439.
51. Рішення у справі Сокурєнко і Стригун проти України від 20.07.2006 р. № 29465/04 [Текст] // ОВУ. — 2007. — № 1. — Ст. 59.
52. *Малюшин, К. А.* Принципы гражданского исполнительного права: проблемы понятия и системы [Текст] / К. А. Малюшин. — М. : Инфотропик Медиа, 2011. — 256 с.
53. Рішення у справі “Санді Таймс” проти Сполученого Королівства від 26.03.1979 р. [Електронний ресурс] Інститут Медіа Права. — URL : <http://www.medialaw.kiev.ua/zmisud/esourt/212>.
54. Рішення у справі Мельник проти України від 28.03.2006 р. № 23436/03 [Текст] // ОВУ. — 2006. — № 29. — Ст. 2122.
55. Рішення у справі Солдатєнков проти України [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 25. — Ст. 1005.
56. Рішення у справі Мироненко і Мартєнко проти України від 10.12.2009 р. № 4785/02 [Текст] // ОВУ. — 2010. — № 83. — Ст. 2932.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 8 від 28 лютого 2012 року)*

Надійшла до редакції 02.03.2012

Якимчук С. А. Реализация принципа верховенства права в гражданском процессуальном законодательстве Украины через призму решений Европейского суда по правам человека

Исследована динамика развития правового регулирования принципа верховенства права и его влияния на развитие гражданского процессуального законодательства, влияние на такой принцип международного законодательства и тенденции к совершенствованию отечественного законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: *принципы гражданского судопроизводства, верховенство права, Европейский суд по правам человека.*

Yakymchuk, S. O. Realization Rule of Law in Civil Procedural Legislation of Ukraine through the Prism of Judgments of the European Court of Human Rights

The dynamics of the legal regulation of the rule of law and its impact on the development of civil procedural law, the impact of such a principle of international law and the trend towards improvement of national legislation in this area.

Key words: *principles of civil justice, rule of law, the European Court of Human Rights.*